

ՀԱՅՈՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ գրի առնուած Իսլամի մը կողմէ

Նախաբան

Ես, հեղինակս բեղվին եմ, շեյխի որդի, Էլ-Սուլույթի տոհմից, Էլ-Լեդյաթում հատրանի մարզից: մյուս շեյխերի որդիների նման ես էլ եկա Կ. Պոլիս դպրոց եւ ապա կայսերական դպրոց: Ուսումնս կատարելագործել եմ Դամասկոսում գործողման ժամանակ Վալիում, Սիրիայի զինվորական ստորաբաժանմունքում, ուր եւ մնացել եմ երկար ժամանակ: Այնուհետեւ ես որպէս խորհրդական Մամուրեթ-ուլ-Ալիսում մնացի երեք տարի ու կես, նաեւ որպէս դատապաշտպան հաստատվեցի Դամասկոս: Որպէս Հատրանի ներկայացուցիչ դարձա այդ քաղաքի մարզային ժողովների անդամ, իսկ ավելի ուշ խորհրդի անդամ: Պատերազմի բռնկման ժամանակ ես պարտավոր էի որպէս երկրի խորհրդի անդամ, նորից ստանձնել իմ նախկին ծառայությունս, սակայն խնդրանքը մերժեցի, քանի որ իմ փաստաբան լինելու փորձի հանգամանքն օգտակարութիւն բերեց շատ տեսանկիւններից:

Մատնութեան պատճառով, ես մեղադրվեցի որպէս կուսակցութեան անդամ, թե՛ իբր արաբական ժողովուրդը Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի հովանավորութեամբ ցանկանում է ազատունել Թուրքիայից, կառավարութեան կողմից ձերբակալուեցի, բանտարկուեցի եւ շղթաներով ոստիկանների հսկողութեան ներքո ուղարկուեցի Ահալիա, քաղաքական գործիչների մի արտարավայր:

Դատի ժամանակ ես թե՛ն արդարացուեցի, սակայն կառավարութիւնը հոգաց այդպիսի դատաւճիթի կայացումից հետո ոչ մի ընթացք չտալ, որովհետեւ նրանք որոշել էին ամեն կերպ մի ազդեցիկ եւ ուսեալ արաբի վերացնել: Հետեւանքը եղավ այն, որ ես Էրզրում արտարունեմ, ուր ինձ Ձեմալ փաշան մի սպայի եւ հինգ զինվորների պահակախումբի ուղեկցութեանը հանձնեցին: Երբ ես Դիարբեքի եկա, Էրզրումը Ռուսաստանի սպառնանքի տակ էր եւ Վալիին հրաման տուեց ինձ Դիարբեքի արտարունել:

Քսաներկու օրից հետո, ուր ես առանց որեւէ հիմնավորումի բանտում մնացի, ինձ ազատ արձակեցին: Ես վարձեցի մի բնակարան եւ մնացի վեց ու կես ամիս Դիարբեքի արտարում, ուր եւ ամենալավ աղբիւրներից տեղեկացա կամ էլ սեփական աչքերով տեսա, թե՛ այստեղ ինչ կատարվեց հայերի հետ: Ինձ հաղորդողների մեծ մասը բարձրաստիճան սպաներ, պետական ծառայողներ ու գրառողներ էին Դիարբեքից եւ այլ քաղաքներից, ինչպէս Բիթլիսը, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզը, Հալեպը եւ Էրզրումը, որոնք եկել էին Դիարբեքի: Նախկին երկրի խորհրդի անդամ, Վիլայեթի դրացիների մեջ ես ունեի շատ ծանոթներ եւ լսեցի այն ամենը, ինչ որ կատարուում էր: Պատերազմից հետո այն ամենը ճշմարտութիւն դարձավ, ինչ ես գրի էի առել, եւ այն, որ դա միայն մի փոքր մասն էր սարսափի, որը սկսուեց թուրքերի կողմից դժբախտ հայերի նկատմամբ, որը եւ հեշտ է տեղեկացնել:

Որոշ ժամանակ անց ես փախա Դիարբեքից, որ պրծնեմ թուրքերի գերութիւնից եւ ֆանատիզմից:

Մեծ նեղութիւններով եւ հաճախ մահուան վտանգներով ես հասա Բագրա ու որոշեցի այդ տեղեկութիւնները հրապարակել, ճշմարտութեանը եւ թուրքերի կողմից տրորուած հայ ժողովրդին ծառայութիւն մատուցել, միաժամանակ նաեւ պաշտպանելով Իսլամի հավատը ընդդէմ Եվրոպայի կողմից ֆանատիզմի հանդիմանութեան: Աստուած կարող է մեզ դեպի ճշմարիտ ուղին առաջնորդել:

Այս ներածականը գրեցի ի թուին 1սեպ. 1916, Բոսթան

Fa'iz El- Ghusein

Ինչնր ապրնցի

Իմ Հայնպ ժամանումից եւ այնտնդ երկու օր մնալուց հետո, մենք օգտագործնցինք մի գնացք մինչն Դեր-Աբաբ-Փունար կանգառը: Իմ ճանապարհորդակից ընկերները հինգ հայեր էին, որոնք ուժնդ հսկողութեան ներքո Դիարբեթի էին արտրվելու: Աբաբ-Փունարից մենք ոտքով գնացինք մինչն Գերուշ, ուր մենք մի ԽԱՆ կանգառ արնցինք, որը լցված էր հայ կանանցով ու հաճախորդներով եւ ուր միայն եւ էի եւ մի քանի հիվանդ տղամարդիկ: Այդ կանայք ողբալի վիճակում էին, քանզի շատ երկար էին ճանապարհորդել Էրզրումից ոտքով եւ անվերջանալի ժամանակ էր պետք մինչն Գերուշ: Ես խոսնցի նրանց հետ թուրքերն եւ նրանք պատմնցին ինձ, որ ոստիկանները միշտ նրանց համար այնպիսի հանգստատնդեր էին օգտագործում, ուր ոչ մի կաթիլ ջուր չկար եւ հրաժարում էին նրանց ասելու, ուր կարելի էր ջուր գտնել, մինչն որ նրանք դրամ չստանային: Կանանցից ոմանք ճանապարհին իրենց երեխաներին կեանք էին պարզելում, որոնց նրանք անարդարեան անապատներում էին թողնում: Մեծ մասը իրենց երեխաներին թողնում էին ճանապարհին, սա կլիներ հուսահատութիւնից, հիվանդութիւնից կամ էլ թուլութիւնից, որ դժուար էր նրանց տանել: Ոմանք սիրտ չէին անում լքել իրենց երեխաներին եւ նրանց հետ գնում էին անապատով: Նրանք ինձ պատմնցին, որ իրենց մեջ կարող էին լինել այնպիսիները, որոնք այդպես վատ էին սովորել չէին կարող մի ժամ ոտքով գնալ, քանի որ վաղուց նրանք մեծ ծառաներ էին ուննցել եւ մեծացել էին բարեկնցիկ կեանքով: Նրանք ընկած կլինեին քուրդերի ձեռքերը, որոնք ապրում էին բարձր լեռների անտառներում, ինչպես գազաններ: Ծատերը իրենք իրենց սպանած կլինեին, Խայտառակութիւնից արծնելու համար:

Մենք Սերուշից սայլով եկանք Ուրֆա: Ճանապարհին եւ տեսա ոտքով գնացող մարդկանց մի մեծ բազմութիւն, որոնց տեսա հեռվից եւ որ նչանց թուրքական ջոկատն էր պահում: Երբ եւ մոտնցա, տեսա որ հայ կանայք էին, որոնք ոստիկանութեան հսկողութեան ներքո գնում էին շարքով հոգնած ու բոբիկ, որոնք գնում էին նրանց առջնից ու հետնում էին: Եթե հաճախ կանանցից որեւէ մեկը ետ էր մնում, ոստիկանը հարվածում էր նրան հրացանի կոթով կամ էլ հարվածում էր դեմքին, մինչն որ նա կհավաքեր իր ուժերը եւ կմիանար իր ընկերուհիներին: Նրանք հիվանդութեան պատճառով չէին կարող ավելի գնալ, այդպես թողնելով նրան ետնում, առանց որեւէ պաշտպանութեան ու սնունդի, որպես ավար վայրի կենդանիների, կամ էլ ոստիկանը գնդակահարում էր նրան:

Մեր Ուրֆա ժամանման ընթացքում տնդեկացանք, որ կառավարութիւնը ոստիկանների մի գորախումբ էր ուղարկել քաղաքի մի մաս հայերի մոտ, նրանց զենքերը բռնագրավելու, նոյնը եւ Ուրֆայի հայերի հետ էին արել ինչպես մնացածի հետ: Այնպես որ, նրանք դրանում հասկացել էին, քարավանը Ուրֆայից էր ու լիքն էր տարագրված կանանցով ու երեխաներով, հրաժարվում էին իրենց զենքերը հանձնել եւ դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս, որի արդյունքում մի ոստիկան եւ երեք ժանդարմներ էին մահացել: Ուրֆայի իշխանութիւնը գորք էր խնդրել Հայնպից եւ Ջեմալ փաշայի հրամանով նաեւ դահիճներ Սիրիայից, եկել էր Ֆահրի փաշան թնդանութներով: Նա խփնց քաղաքի հայկական մասին փլատակներով, մեռած տղամարդկանցով եւ երեխաներով հանդերձ ու մի քանակն էլ կանանցից մինչն նրանց, որոնք իրենց քուրդերի ճակատագիրը պետք է բաժանեին Տեր-Չորի անապատ տարվելով: Նախ եւ առաջ փնտրում էին փաշայի եւ նրա սպաների համար նրանց միջից զնդնցկազույններին: Տարագրուածները խորատուգում էին հիվանդութեան եւ սովածութեան մեջ, որպեսզի նրանք թուրքերի եւ քուրդերի ձեռքերը չընկնեին:

Երբ մենք Ուրֆան թողնցինք հեռացանք, նորից հանդիպնցինք կանանց քարավանի, տանջահար ու խղճալի մինչն սպառումը, սովից ու քաղցից մահացածների, կամ էլ ճանապարհի աջ եւ ձախ կողմերում մարմինները մարմինների վրա ընկածների:

Քարանփրեմ գյուղից ոչ շատ հեռու, Ուրֆայից մոտ վեց ժամ հեռավորութեան վրա, մենք կանգառ արեցինք ուտելու համար, ոչ շատ հեռու մի աղբյուրից: Ես գնացի այն կողմ ջուր խմելու եւ ականատես եղա մի ահավոր տեսարանի: Մի կիսազգեստավորված կին արյունոտ վերնաշապիկով ընկած էր գետնին ու չորս գնդակի հարվածներ կրծքին: Ես չկարողացա ինձ զսպել եւ դառնորեն լաց եղա: Երբ ես թաշկինակով իմ արցունքներն էի մաքրում, շուրջս նայեցի, թե՛ կարող է ինձ իմ հսկիչներից մեկը տեսնել, տեսա մի երեխայի, ամենաշատը ութ տարեկան, ընկած երեսի վրա գլուխը կացնով ճեղքված: Դա ավելի ինձ վախեցրեց, բայց իմ հսկիչները արցունքներինս վերջ դրին, հետո ես լսեցի Արիֆ Էֆենդիի ձայնը, որ կանչում էր Իսահակ քահանային. »Արագ, եկ այստեղ«, - եւ ես տեսա, որ նա ինչ որ քանի համար հուզված էր: Երբ ես մոտեցա, Ի՞նչ եղա ստիպված տեսնելու: Երեք երեխաներ պառկած էին գեղաջրի մեջ եւ դողում էին իրենց ողջ մարմիններով, քանի որ քուրդները իրենց վրայից հանել էին շորերը եւ նրանց ենթարկել էին ամեն տեսակի կտտանքների, իսկ այդ ժամանակ մոտիկում կանգնած էր նրանց մայրը եւ հեծեծում էր: Նա պատմեց մեզ, թե՛ ինչպիսի հրաման էր ուղարկուած: Նա Էրզրումից էր եւ մյուս կանանց բազմութեան հետ երկար ճանապարհ էր անցել, զինվորների միջոցով մինչեւ այստեղ էր տարագրվել: Ճանապարհին փողը եւ հագուստները վերցրել էին ձեռքից, իսկ գեղեցիկ կանանց զիջել էին քուրդներին: Երբ նրանք այստեղ եկան, քուրդ տղամարդկանց եւ կանանց կողմից զրկուեցին իրենց վերջին հագուստներից, որոնք նրանք դեռ կրում էին: Այստեղ նա հիւանդացաւ, չկարողացաւ այլեւս շարունակել ու ուզում էր նա իր երեխաներին այստեղ թողնել: Վախից մերկ երեխաները ջրի մեջ էին մտել, կինը անձամբ մահուան դուռն էր: Քահանան որոշ հագուստներ որոնեց, ապա տվեց կնոջն ու երեխաներին: Սպան մի մարդու ուղարկեց ժամապահի մոտ, որը մոտերքում էր եւ հրաման տուեց ոստիկաններին, որոնց նա իր հետ վերցնի, կնոջն ու երեխաներին Ուրֆա ուղարկեն եւ պահակատան մոտերքում մարմինները հողին հաճնեն: Տիվանդ կինը ինձ պատմեց, որ մահացած կինը իրեն պահեց բռնաբարութիւնից, որի համար էլ իրեն սպանած կլինեն: Այդպես նա մահացավ պատվարժանորեն եւ պրծավ խայտառակութիւնից: Նրան կամավոր դարձնելու համար, նրանք իր որդուն սպանել էին հենց իր աչքերի առաջ, բայց նա հաստատուն էր մնացել եւ մահացավ կոտորուած սրտով:

Ճաշից հետո մենք եկանք Քարանփրեմ, ուր մեր ընկերակիցներից մեկը մեզ մի առանձին հողաբլուրի ուշադրութեանը հրաուիրեց, որը շրջանակուած էր քարերով ու ժայռակտորներով: Նա ասաց. »Այստեղ Գրիգոր Զոհրապն ու Վարդգեսն են սպանուած, որոնք հայերի հեղինակութիւն ունեցող եւ խորհրդարանում ուղարկուած պատգամավորներ էին:

Գրիգոր Զոհրապ եւ Վարդգես, ո՞վ չգիտի ու չի հիշում նրանց, որ Զոհրապը հայ պատգամավորը, Կ. Պոլսում Թուրքիայի պատգամավորների պալատում հայտնի անուն եւ ձայն ունէր: Նրա ճառերը վկայում էին նրա կրթութեան եւ խոհեմութեան մասին: Նա հնարագիտութեամբ հերքում էր հակառակորդին համոզեցուցիչ հիմնավորումներով: Իր ընկերները ամեն ինչ հաղթահարող էին: Նա իրազեկ էր բոլոր խնդիրներին, հատկապես իրավաբանութիւնից: Նա սովորել էր համալսարան եւ երկար տարիներ հարկավոր փաստաբան էր: Դրանով հանդերձ, նա անվախ էր, չէր վիստովում ու հրապարակայնորեն պաշտպանում էր իր ազգին: Երբ Երիտթուրքերի առաջնորդները համոզվեցին, որ իրենք իրենց թերի ուսումով ոչինչ չեն հասկանում քաղաքականութիւնից եւ կառավարչութիւնից, եւ որ ազատութեան ու կառավարութեան օրենսդրութիւնից ընդհանրապես ոչինչ չեն ըմբռնել, նրանք ետ դարձան դեպի իրենց թաթար նախահայրերի համակարգին, քանի որ երկրի անմեղ բնակչութեան ամայացումն ու բնաջնջումը ուղղակիորեն այն էր, ինչին որ ընդունակ էին: Նրանք երկու պատգամավորներին Զոհրապին եւ Վարդգեսին ուղարկեցին Կ. Պոլսից դեպի երկրի խորքերը, հրաման տուեցին նրանց ճանապարհին սպանելու եւ լուր տուեցին, թե՛ նրանք հարձակման ենթարկուած կլինեն ավազակախումբի կողմից: Իրենց ատելութեան պատճառն այն էր, թե՛ այդ հայերը կրթուած, ազդեցիկ եւ խոհեմ մարդիկ էին, քան թե՛ իրենք անձամբ: Ինչի՞ համար էր անհրաժեշտ ավազակների անմիջական հարձակումները այդ երկու հայերի վրա: Սուտը բացահայտ է, նրանք սպանուեցին խաբեքա Ահմեդ-էլ-Տերգի

կողմից, մի նրդունալ միութենականներից, այդ պատճառով էլ սպաննց Ձնկի բնյր: Նրա պատմութիւնը այս արագալուր տարածուող աշխարհում հայտնի է եւ թե՛ ինչպէս Միութենականները նրան պատժից եւ բանտից հեռու պահեցին:

Գիշերը Քարանփրեմում անցկացնելուց հետո, արեւի ծագումը մենք դիմաւորեցինք Գեվերեկում: Կես ճանապարհին փողոցում մենք նորից ականատես եղանք մի սուկալի տեսարանի: Սպանուածների դիակները մեծ քանակութեամբ ընկած էին ճանապարհի երկու կողմերին տղամարդիկ եւ կանայք միասին, արիւնոտ դիակները արեւից դարձել էին սնւ: Ինչքան մենք ավելի էինք մոտենում Գեվերեկին, այդքան դիակների քանակը ավելանում էր, որոնցից մեծ մասը երեխաների դիակներ էին: Երբ մենք Գեվերեկում գնացքից իջանք, տեսանք, թե՛ ինչպէս ԽԱՆՍԻ ծառայողներից մեկը, դեղնավուն մազերով մի երեխայի նետնց պարսպի ետեւը: Հարցումին ասաց, թե՛ տանը կային երեք հիվանդ հայուհիներ, որոնք գնացքից ետ կմնային: Մեկը կարող էր երեխայի կյանքը պահել, սակայն չէր կարող կերակրել, որովհետեւ նա հիվանդ էր, այդպէս էլ նա մահացավ: Եվ ծառան դուրս շարտնց, ինչպէս սասկած մի մուկ:

Փրկագնի խնդրանքը

Երբ մենք Գեվերեկում էինք, պատմեց ինձ Արիֆ Էֆենդին, այն բանից հետո, երբ նա կառավարչութիւնում էր, որ քաղաքի ոստիկանական պարետը եւ ոստիկանապետը պահանջել էին իրենից, որ հինգ հայերին, որ իր մոտ էին, թողնեն իրենց մոտ: Երբ նա հրաժարվեք, նրանք համառած պիտի լինեին, որ, երբ նրանք հաստատորեն Դիարբեքիր են ուզում հասնել, պետք է 50 ֆունդ փրկագին վճարեն: Երբ մենք Խանի մոտ եկանք, սպան որոշեց Տեր Իսահակին առաջ բերել եւ ասաց, թե՛ ինչպէս է գործերի եղելութիւնը: Նա խոսեց իր ընկերների հետ եւ ստացավ պատասխան, որ իրենք միայն 10 ֆունդ կկարողանան վճարել, քանզի բոլորը միասին այդ կլինեն, ինչ իրենք կունենային: Սպան հաւատացել էր նրանց, վերցրել 10 ֆունդ եւ խոստացել մյուսներին ազատ արձակել: Արդեն Հալեպում, նա ոստիկանական պարետի հետ վիճել էր, վերջինս ցանկանում էր հինգ հայերին ետ պահել: Նաեւ Ահմեդ բնյր Ուրֆայի անկանոն պարտիզանական ջոկատի գլխավորը, ուզում էր նրանց նոյնպէս թաքցնել եւ չնայած որ այն ժամանակվա այդ ամենահզոր կոմիտեի միութեան եւ առաջադիմութեան անդամ էր, վեճի բռնվեց սպայի հետ հայերին ետ տալ ու նրանց հաստատ մինչեւ Դիարբեքիր հասցնել:

Հաջորդ առավոտ մենք թողնցինք Գեվերեկը: Երբ մենք Դիարբեքիրին էինք մոտենում, ճանապարհին դիակները շատանում էին եւ հանդիպում էինք թափառող բազում կանանց, որոնք ոստիկանների վախի տակ հոգնած եւ թշուառ դեպի Գեվերեկ էին գնում: Իրենց դեմքի վշտի եւ արցունքների հետքերը կփափկացնեին քարերն, ու վայրի գազանների կարեկցութիւնը կշարժեին: Արդյո՞ք ինչ էին արել Աստծու անունից այդ կանայք: Արդյո՞ք նրանք պատերազմի էին առաջնորդում ընդդէմ թուրքերի: Թե՛ արդյոք իրենցից որեւէ մեկին էին սպանել: Ի՞նչ ոճիր էին գործել այդ անօգնական արարածները, որոնց միակ մեղքը այդտեղ լինելն էր, որ նրանք հայուհիներ էին, որ հոգ էին տանում իրենց տնային տնտեսութիւնը, դաստիարակում էին իրենց երեխաներին եւ ուրիշ ոչինչ չէին մտածում, քան իրենց ամուսինների առողջութեան ու իրենց տնային պարտականութիւնների կատարման մասին:

Ես հարցնում եմ ձեզ մուսուլմաններիդ, արդյո՞ք այն իբրեւ հանցանք է կարեւորվում: Խորհեք մի պահ, ինչ են արել այս խեղճ կանայք: Արդյո՞ք այս մարդկային էակները աննշան են, քան թուրք կանայք: Եթադրենք, թե՛ իրենց ամուսինները այդպիսի վերաբերմունքի արժենային, սակայն ճշմարիտ է այն որ նրանք ապացոյց կբերեին, որոնցից սակայն անձամբ վայրի կենդանիները կամաչեին: Ղուրանում այսպէս է ասվում. »Գործը մի բարդացրո՛ւ մեկ այլ բեռներով«, որ ցանկանում է ասել, մյուսների հաշվին մի թողիր, որ քեզ պատժեն:

Ինչ են արել այդ խեղճ կանայք կամ էլ իրենց երեխաները: Կարող են արդյո՞ք թուրքական կառավարութեան մարդիկ ինչ-որ մի աննշան ապացոյց առաջ բերել, իրենց այդ գործելակերպը արդարացնելու եւ իսլամ ժողովրդին համոզելու համար, որ այդպիսի գործերը օրինականորեն բացատրել կամ էլ մերժել: Ոչ, նրանք չեն կարող նույնիսկ մի բառ առաջադրել ժողովրդի դիմաց իրենց բարքերն արդարացնելու, եւ օրենքները ճշմարտութեան ու առողջ դատողութեան վրա հիմնավորել:

Ճիշտ է, որ այդ խաբէբաները, որ Իսլամի եւ խալիֆայութեան գաղափարախոսներ են, եւ մուսուլմանների պահպանողների հրամանների համաձայն, խախտել են Աստծու պատուիրաններն ու Ղուրանը, որպէսզի ծաղրեն մարգարեների ավանդութիւններն ու մարդկութիւնը: Իրականում, նրանք այնպիսի մի գործ են կատարում, որոնց համար Իսլամը կապտամբեր, որոնցում նմանապէս ինչպէս մուսլիմները եւ աշխարհի բոլոր ժողովուրդները, ի վիճակի են Մուսլիմների, Քրիստոնեաներին եւ Աստծու ծառայողներին զայրացնել: Նոյնիսկ Աստուած ապրեց, որ դա մի խայտառակ ոճրագործութիւն է, որը ոչ մի ժողովուրդ դեռ չի սկսել, որ իրենք անձամբ իրենց քաղաքակրթութեան համար են պահում:

Անապատի Երեխան

Երբ մենք ահագին առաջացել էինք, ճանապարհին տեսանք մի կանգնած երեխայի, ոչ շատ մեծ, հագիվ չորս տարեկան, թարմ գոյներով, կապոյտ աչքերով եւ ոսկեփայլ մազերով, ամբողջ տեսքով հարուստ եւ ձեռներեց ընտանիքից: Այն կանգնած էր արևի տակ, անխոս, առանց որևէ շարժումի: Մեր սպան կանգնեցրեց գնացքը, իջնելով հարցրեց երեխային, սակայն նա չպատասխանեց եւ չասաց ոչ մի խոսք: Սպան արտաբերեց. »Երբ մենք երեխային մեր հետ վերցնենք, ապա այն մեզանից կվերցնի իշխանութեան օրգանը եւ այն կդառնա իր ժողովրդի ճակատագրի մի բաժինը եւ կապանուի: Ամենալավն այն կլինի, որ մենք թողնենք նրան այստեղ: Թերևս Աստուած մի քորդի ողորմութիւն կանի, որպէսզի նա իր հետ վերցնի նրան ու կրթի«, ոչ մեկը ի վիճակի չեղավ մեզանից ինչ-որ բան հակառակ ասելու: Նա բարձրացավ նորից, ու մենք շարժվեցինք առաջ, ավելին, ուր որ մենք երեխային թողեցինք, ինչպէս որ գտնի էինք, անլեզու էր, առանց արցունքների եւ արտասուքների: Ո՞վ գիտէ, որ հարուստ մարդու որդին կարող էր լինել այդ երեխան: Հագիվ էր այս երեխան լոյս տեսել, եւ այսպիսի վատ բաներ էին արել իր ծնողների հետ ու երկրի ժողովուրդը արդեն իսկ որք էր: Նրանք, ովքեր ուզում էին իրենց հետ վերցնել, հոգնած կլինեին նրան տանելու, քանի որ կանայք հագիվ թե՛ կարողանային իրենք իրենց քարշ տալ ու այդպէս նրանք թողել էին նրան ետ, այստեղ անապատում, հեռու մարդկային բնակավայրից: Մարդիկ, որոնք լաւ կենդանիներ են եւ կենդանիների մի լավ հավաքածու կդառնան, կարող էին այդտեղ գալ, որ նրանք իրենց սեփական երեխաներին չեն գթում եւ այն կիզիչ արևի տակ սոված ու ծարավ են թողնում, վայրի գազաններին որպէս ավար:

Երբ մենք երեխային լքեցինք, մեր սրտերը լցվեցին լի խղճահարութեամբ ու տանջանքով: Արեւմուտից առաջ մենք հասանք մի խանութիւն Քարավանփրեյ, մի քանի ժամ Դիարբեքիից հեռու: Մենք ամբողջ գիշեր անցկացրեցինք այդտեղ եւ հաջորդ առավոտեան մեր ճանապարհը շարունակեցինք այլանդակուած դիակների մարտադաշտի միջով: Ճանապարհի երկու կողմերում միշտ նոյն տեսարանն էր, այստեղ ինչ-որ մեկը գնդակահարված կրծքից, կամ բզկտուած կին, երեխա, որ իր վերջին քունը մոր մոտ էր գտել: Մի աղջիկ արեան մեջ երիտասարդական վատ խայտառակուածութեամբ: Ահա այսպէս, այն մնում էր մեր ճանապարհին, մինչևէ մենք Դիարբեքի եկանք, մի ջրանցքի մոտ Քարա-Փունար, ուր ակնհայտորեն ինչ-որ մարդասպանութեան մեթոդի բազմապիսութիւն եւ կոտորած պետք է եկած-անցած լիներ:

մեջ էր: Երբ նա տեսավ, թէ ինչ կատարուեց իր ժողովրդի հետ, ի վիճակի չէր նա այդ խայտառակութիւնը եւ նախատինքը կրելու, կերտսինը լցրեց իր վրա եւ կագրեց: Մի մուսուլման, որը բանտարկյալ էր, քանի որ այս պատահարից երեք տարի առաջ մի նամակ էր գրել այդ եպիսկոպոսին, պատմեց ինձ, որ եպիսկոպոսը մի բարձր ուսում ստացած անձնավորութիւն էր, անվախ եւ լցված էր նախանձախնդրութեամբ իր ժողովրդի հանդեպ, նա չէր կարող ունենալ մահուան սարսափ, սակայն եւ չէր կարող տանել ամոթն ու ստորացումը:

Բանտարկուած քուրդերից մի քանիսը նոյնիսկ բանտում հարձակուեցին մի քանի հայերի վրա եւ սպանեցին նրանցից երկու կամ երեք հոգու ազահութեան պատճառով փողերը եւ հագուստները ձեռք բերելու: Ոչ ոք այս արարքի համար հաշուետվութեան չտարուեց: Դիարբերքիւրում կառավարութիւնը հայերից շատ քչերին թողեց ապրելու, այնպիսինները, որոնք ձեռագործ աշխատանքներ էին սովորել, կամ կոշկարարութիւն, կամ էլ այլ ուրիշ բաներ, բանակի համար անելու: Բանտում մնացին 19 հոգի, որոնց ես տեսա այնտեղ եւ խոսեցի իրենց հետ: Իշխանութիւնը հայտարարեց, որ նենգադավ մադասպաններ են: Վերջին ընտանիքը, որ 1915թ. նոյնմբերին արքարուեց, դա Դունջյան ընտանիքն էր: Այդ ընտանիքը պաշտպանութեան տակ էր անցել միակ քաղաքի գրառող մուսուլմանների մոտ, այն էլ իրենց փողի կամ էլ կանանց շնորհիվ:

Տիգրան

Տիգրանն Դիարբերքիւրում գործող կենտրոնական կոմիտեի քաղաքական կուսակցութեան դաշնակցութեան անդամ էր: Քաղաքի մի պաշտոնեա, որը պատկանում էր կուսակցութեանը, նրա առաջադիմութեան եւ միասնութեան համար, պատմեց ինձ, որ իշխանութիւնը բռնել էր նրան եւ նրանից պահանջած կլիներ, որ նա հայտնի իր կուսակցութեան անդամների հարազատ մարդկանց անունները: Նա հրաժարուել էր եւ ասել, որ նա չի կարող անունները տալ, վաղուց կոմիտեն դրա վերաբերյալ որոշած կլինէր, թէ այն տեղին կլինի թէ ոչ, կառավարութեանն անունները տեղեկացնելու: Նա տարբեր եղանակներով ենթարկվում է կտտանքների: Ոտքերը դրվում են սառայցի մեջ, մինչ նրա հալչելը եւ նա էլ չէր կարող գնալ, նրա եղունգները ու թարթիչները քրցանով քաշել էին, եւ նման այլ բաներ, սակայն չէր ասել ոչ մի խոսք ու իր ընկերների անունները չէր թուարկել, որի համար էլ չէր կարողանում շարժուել: Նա արքարուեց մյուսների հետ եւ իր ժողովրդի կյանքից հեռացավ պատուարժան մահով:

Հակոբ Բաթանյան

Հակոբ Բաթանյանը հայ բանտարկյալներից մեկն էր, որին կառավարութիւնը իբրեւ նենգադավ մարդասպան էր հայտարարել, որի ծառայութիւնը հայերի համար էր: Ես հաճախ էի խոսում նրա հետ եւ խնդրում էի նրան, որ պատմի ինձ իր պատմութիւնը: Մի օր, այսպես սկսեց նա, իր տան մոտ, մի ոստիկան ծեծեց իր դուռը եւ ասաց, որ ոստիկանապետն իրեն կանչում է իր գրասենյակ խոսելու համար: Նա մտել էր ներս եւ ոստիկաններից մեկը հարցրել էր նրան հայկական կուսակցութեան եւ նրա դարանակալ եղած մարդկանց մասին: Նա ասել էր, որ չգիտի ոչ մի կազմակերպութեան եւ ոչ էլ ինչ որ նենգադավ մարդասպանութեան մասին: Դրա վրա նա ստացել էր նրբանների ծեծ եւ երկար օրեր շարունակ տարբեր տանջանքներ կրել, մինչեւ որ նա կյանքից հույսը կտրել էր եւ սիրով ցանկանում էր մեռնել, քան թէ երկար սպասվող մահը հանդուրժեր: Նա իր մոտ ուներ մի դանակ եւ երբ չարչարանքները շատ էին ցավացնում եւ չէր կարողանում երկար տանել, նա խնդրել էր ոստիկանին արտաքնոց գնալու համար: Եւ երբ նա գար, պետք է նրանց ամեն ինչ պատմել, այն, ինչ գիտեր հայերի գործերից: Ոստիկանի օգնութեամբ նա գնում է դուրս եւ կտրում է դաստակի երակը, ինքնասպան լինելու մղադրութեամբ: Արյունը հոսում է դուրս, նա գնում է

մինչեւ ոստիկանական գրասենյակի դռան մոտ, ուր էլ ուժասպառ է լինում: Նրանք ջուր են լցնում նրա դեմքին, այդպիսով նա կրկին գիտակցութեան է գալիս: Ոստիկանապետը շփոթվում է եւ նրան ուղարկում հիվանդանոց, մինչեւ որ կկազդուրվեր: Ես տեսա իր ձեռքերի վերքերը, որոնք արդեն ամբողջութեամբ առողջացել էին: Սա էր այն պատմութիւնը, որ նա անձամբ պատմեց ինձ: Նա նաեւ խնդրեց ինձ, մի հայկական թերթում հրատարակել, որը լույս է տեսնում Ամերիկայում, դրանով հանդերձ իր եղբայր Կարապետը կկարդա այն, որ այժմ Ամերիկայում է եւ կհավատա, որ իշխանութիւնն իր ընտանիքից ոչ մի անդամի չի թողնլ ապրելու:

Ես հաճույքով էի հաղորդակցվում Երիտասարդ հայերի հետ, որոնք բանտում էին եւ շատ էի գրուցում այդ գործերից, թե՛ ինչպէս, ոչ մի ազգ անցյալում պատմութեան մեջ այդքան չի տառապել: Այդ զինվորները զինվորական դատարանից հետո ուղարկվեցին Խարբերդ եւ այնտեղ իրենց դատապարտությունն ընդունելու: Ես լսեցի, որ նրանք, այնտեղ ժամանելով Իսլամ էին ընդունել, ոչ թե մահվան վախից, քանի որ իրենց օրենքի խախտումը նրանք տուգանքով չէին պահելու, երբ այն նրանք տեղափոխել կկարողանային, այլ միայն քուրդերի միջոցով կատարվող նախատինքային վերաբերմունքից խուսափելու համար: Նախքան իրենց փոխադրումը, նրանք հարցրին ինձ, թե՛ ինչ լսած կլինեի, ճանապարհին իրենք սպանվելու էին, թե՛ ոչ: Հարցադրումից հետո ես իրենց հավաստիացրեցի, թե՛ իրենք չեն սպանվի, նրանք ուրախ էին եւ ասացին, որ բոլորը ցանկութիւն ունեն միայն ապրելու, մինչ նրանք կտեսնեն, թե՛ պատերազմն ինչ վերջ կունենա: Նրանք ասացին նաեւ, որ հայերը անձամբ իրենք պետք է իմանային, որ հանցանքի պատասխանատվութիւնն իրենց մեջ պետք է փնտրել, քանի որ իրենցից ոչ մեկը չկարողացավ ըմբռնել, որ նրանք թուրքերի առաջ իրենց աչքերը պետք է արթուն պահեին:

Ժամանակ առ ժամանակ ես այցելում էի իմ ընկերակցին, սակայն իմ ազատումից հետո, բանտատերը շատ թույլ չէր տալիս իրեն այցելելու: Վերջինից ես կարող էի թույլտվութիւն խնդրել, ընկերոջս հետ բանտից դուրս խոսել: Որոշ ժամանակ անց ես նսրից հարցրեցի եւ իմացա, որ նրանք, ինչպէս մյուսները իրենցից, պիտի դատավճիռի ենթարկվեին: Պաշտոնաթող անձի մի ձայն ինձ դեպի դուրս հրավիրեց: Օրերից մի օր ես տեսա մի ոստիկանի, որն ըստ օրենքի կարճ ժամանակով բանտարկված էր մեզ հետ, քանզի մեղադրված էր արժեքավոր իրերի գողութեան համար, որոնք պատկանում էին մահացած հայերին: Ահա նա, ինձ առաջվա ուղեկիցին, ճանաչեց եւ ես հարցում արեցի իրեն: Նա պատմեց, որ ինքն անձամբ իր սեփական ձեռքերով սպանել է Իսահակ քահանային: Ոստիկանները գրագ էին եկել, թե՛ ով կկարողանար նրա քահանայական գոակին գնդակով խփել: »Ամենալավ հարվածը ես հասցրեցի, ուղղակի գոակին խփեցի, գլխին եւ նրան երկրորդ գնդակը հասցրեցի, աջ կողմին«: Իմ պատասխանը լռութիւնն էր:

Այդ մարդը լիովին համոզված էր, որ այդ սպանությունն անհրաժեշտ էր, քանզի Սուլթանն էր հրամայել:

Կեղծված նամակներ

Երբ առաջին անգամ իշխանությունը հրաման հանեց Դիարբեքիից 700 հայերին արքայրելու, պաշտոնական ծառայողներին մատնանշվեց, նամակներ շարադրել ուղարկվածների անվանումների ստորագրութիւններով եւ այն իրենց ընտանիքներին ուղարկել, նրանց մոլորութեան առաջնորդելու, քանի որ վախենում էին, որ հայերը կարող էին ինչ որ տեղ բաներ ձեռնարկել, ծրագիրն արագացնել ու այդպիսով նրանց կողմից իրագործվող բնաջնջմանը խանգարել: Դժբախտ ընտանիքները մեծ քանակութեամբ նամակներ հանձնեցին նամակատարներին: Կառավարությունը մի քուրդի, վատահամբավ խմբից, որը սպա ոստիկան էր, հանձնարարեց սպանել հայերին եւ նամակներն իրենց

հասցնատներին ուղարկել: Երբ կառավարութիւնը արդէն վստահ էր հայերի ճակատագրերի գործում, մարդ առաքեց նաեւ քուրդին սպանելու, որպէսզի նրա միջոցով լուրը դրսում չտարածվի: Քուրդի անունն էր Հասի Համի:

Կաթոլիկներ, ասորիներ եւ բողոքականների ջարդը

Ոչ միայն հայերին, այլեւ կաթոլիկներ եւ ասորական /Յակոբիկյաններին/ համայքներին լիովին կոտորեցին, իսկ Դիարբէքի բողոքականներից չմնաց ոչ մի մնացորդ: Դիարբէքից ասորական 80 ընտանիքների, մեծամասամբ քաղկեդոնականների, սպանեցին, իսկ միայն Վիլայեթի մնացած վայրերը պրծան մահից, բացի Միդիատից եւ Մարտինից: Երբ ավելի ուշ հրաման եկավ, թե միայն հայերին են սպանելու, իսկ մնացած քրիստոնեաներին ուզում են ձեռք չտալ, կառավարութիւնը հոգաց նրանց պահպանման համար: Միդիատի շրջանի ասորիներն անվախ մարդիկ էին, քան թե մյուս վայրերի տոհմերը: Երբ նրանք լսեցին, թե ինչ կատարվեց իրենց մյուս եղբայրների հետ եւ նրա հարեւանությամբ, որոնք Դիարբէքիում էին, բոլորը համատեղվեցին միասին, դիրքավորեցին երեք գյուղեր Միդիատի մոտերքում եւ պատրաստվեցին, քանզի իրենք հարձակվելու էին աննկարագրելի հերոսութեամբ, արիական դիմադրութիւն ցույց տալով: Իշխանութիւնն ընդդէմ նրանց ուղարկեց երկու կանոնավոր ջոկատ, ոստիկանական ջոկատներից մեկը նկատեց, որը վաղուց արդէն Միդիատ էր գործուղվել, նաեւ քրդական ցեղերին էին զինակոչել, սակայն իզուր: Նրանք պաշտպանում էին իրենց կենսքը, պատիվն ու ունեցվածքը ընդդէմ կառավարութեան հզոր Տիրանիայի: Արձակվում է մի կայսերական հրամանագիր, որն իրենց ներում էր խոստանում, սակայն նրանք նրան ոչ մի վստահութիւն չցուցաբերեցին եւ չհանձնվեցին, քանի որ փորձը նրանց սովորեցրել էր, որ երկրագնդի վրա չկա մի այնպիսի կառավարութիւն, ինչպիսին թուրքականն է, այսօր ետ են վերցնում այն, ինչ երեկ էին խոստացել, որոնք այսօր դաժան տանջանքներով են սպանում նրանց, որոնց երեկ ներում էր տրվել:

Բիթլիսից մի պաշտոնատար գործակալի գրույցը իմ ընկերոջ հետ, նրբ մենք Դիարբէքիի սրճարանում տեսանք

Գործակալը. «Ես Դիարբէքիում տեսնում եմ նաեւ շատ հայերի: Ինչպէս կարող է լինել, որ նրանք դեռ այստեղ են»:

Իմ ընկերը. «Մրանք հայեր չեն, այլ ասորիներ եւ քաղկեդոնականներ /կաթոլիկներ/: Գործակալը. «Բիթլիսի կառավարութիւնը Վիլայեթում չի թողել նույնիսկ մի քրիստոնեայի, նոյնը եւ նմանապէս շատ քիչ Մուշում»:

Երբ մի բժիշկ մի հիվանդ քրիստոնեայի սրտի համար դեղ նշանակեց, ամբողջ Վիլայեթում չկար մի քրիստոնեա, չնայած որոնելու իրավունք ուներ:

Չոհաբերվելիք պաշտպանութիւն

Հայերը արգելափակված էին Դիարբէքիի գլխավոր բանտում ուր եւ երբեմն հաճախում էի նրանց: Մի օր, երբ ես առավոտեան վաղ բանտ եկա, տեսա որ նրանք զբաղված էին բրնձի, ալյուրի եւ փողի հավաքելով: Ես հարցրեցի նրանց, ինչ են ուզում անել, նրանք պատասխանեցին. «Երբ մենք չենք կարողանում ամեն շաբաթ հավաքելը կազմակերպել եւ այն քուրդերին տալ, նրանք հայոյում եւ խփում են մեզ, այսպէս տալով մենք նրանցից մի քանիսին, դրանով մենք մեզանից մյուսներին պահում ենք իրենց ընկերների բիրտութիւնից:

Ես գոռացի. »Սա ոչ մի բան է, քան Աստծոն մոտ գնալը« եւ տխուր անցա նրանց միւս կողմերը:

Դժբախտ հայերի տնդափոխումը դեպի մահ

Սա մի սարսափելի գործողութիւն էր իրենց սարսափազդու վայրենութեան միջոցով: Դիարբերիքի ոստիկաններից մեկը պատմեց ինձ, թե ինչպէս էր այն ընթացում: Երբ հրաման տրվեց մի ընտանիքի ձերբակալել եւ սպանել, մի պաշտոնատար եկավ այդ տունը, հաշվեց ընտանիքի անդամներին եւ հանձնեց ոստիկանական պարեմին կամ էլ ոստիկան սպային: Ժամապահներ կարգվեցին տան պահպանման համար, մինչեւ որ ժամը ութին կարթնացնեին: Միաժամանակ ընտանիքը բաժանվում էր իրար մեջ, նրանց ցանկանալով ճանապարհի համար նախապատրաստել: Կանայք գոռում էին եւ հեծկլտում, նրանց դնմբերին վախի եւ հուսալքութեան պատկեր էր նկարագրվում, դեռ մահը չեկած, գրեթէ մահացած էին: Ժամը ութից հետո գալիս էին մեքենաները եւ նրանց տանում էին մի մոտիկ վայր, ուր նրանք գնդակահարվում էին կամ էլ ինչպէս ոչխարներ դանակով մորթվում, դաշտունահարում կամ ջարդ կազմակերպում:

Հայերի ունեցվածքի վաճառքը եւ խաչերի կործանումը

Հայերի բնաջնջումից հետո, բոլոր նրանց կահկարասիները, հագուստեղենը, սպիտակեղենը եւ ամբողջ սարքերը, խանութներից ու գործարաններից նաեւ այն ամենը, ինչ կար, դարսվում էին եկեղեցիներում եւ այլ մեծ կառույցներում: Կառավարութիւնը կոմիտե ստեղծեց այդ իրերի վաճառքի համար, այն ամենացածր գներով ծախել-վերջացնել: Հասույթը հանձնվում էր կառավարության գանձանակ: Գորգերը կարելի էր 30 թուրքական ֆունդ /550Մարկ/ արժենալ, սակայն 2 մեջիդիսով/7 Մարկ/ գնել: Եվ այդպէս մնացյալ իրերենների հետ, այն ինչ վաճառքի էր հանվում: Իսկ նվագող սարքերի, դաշնամուրի եւ այլնի համար ոչինչ չէր վճարվում: Ով ուզում էր, կարող էր ունենալ: Փողն ու բոլոր զարդեղենները շրջում էին ոստիկանների եւ վախի վերին իշխանի Ռաշիդ բեյի մոտ: Երբ վախի Կ. Պոլիս գնաց, նա իր հետ վերցրեց ավարը: Մարդու միտքը խաղաղվում է, երբ խորհում է, որ հայ ազգը, այդ անվախ ժողովուրդը, որն աշխարհն իր արիութեան, ուժականութեան, իր մշակույթի զարգացմամբ ու իր զարմանալի կրթութեամբ էր ճանաչում, որ երեկ դեռ Օսմանյան հարստութեան բոլոր մշակող եւ ջանացող ժողովուրդների մեջ էր, այսօր մոռացութեան էր տրվելու, կարծես այն երբեք չի ծաղկելու: Փառավոր հայ գրականութիւնը անպիտանի էր դարձել եւ ծառայում էր թուրքերին պանիր կամ արմավ փաթաթելու համար: Եւ լսեցի, որ մի բարձրաստիճան թուրք սպա հայկական գրադարանից 30 հատ. ֆրանսիական մի Երկ 50 Պիաստերով /9Մ/ էր գնել: հայկական դպրոցները փակվել էին, որոնք առաջ աշակերտներով լիքն էր:

Ինչպէս եւ անձամբ տեսա, խաչերը գցվում էին ներքեւ եկեղեցու տանիքներից: Եկեղեցիներն որպէս խանութներ եւ վաճառատներ էին դարձել սպանվածների ունեցվածքների օգտագործման համար:

Սպանութեան մեթոդները կատարվում էին տարբեր տեղերում: Մի սպա պատմեց ինձ, որ քիթիսի վիլայեթում իշխանութեան օրգանները հայերին կլստնեցնեին, որոնք շատ ծղոտներ եւ խզուզներ էին ցցել, որոնք կարողացել էին ծղոտների կապոցներն իրենց դռների առաջ պատրաստել եւ բույսերի վրա անել, դրանով հայերին մխրեցնել: Նա ասաց, որ երբեմն պատահում էր, որ հարյուրավորներ մարագներում էին սպանվում: Դրա հետ մեկտեղ նա տեսել է, թե ինչպէս մի աղջիկ իր սիրելիին գրկած եւ առանց դողի նրա հետ մարագ է մտել նրա հետ միասին մեռնելու: մուշում նույնպէս մի մասը մարագներում են այրվել, սակայն

սպանութեան մեծամասնութիւնը կատարվել է գնդակահարութեամբ կամ էլ դանակներով մորթել են, ինչի համար էլ կառավարութիւնը ուներ իր ամենավատ նպատակը, ամեն օր 1 ֆունդ որպէս վարձ պահել:

Մի բժիշկ, որի անունն էր Ազիզ Բեյ, պատմեց ինձ, երբ նա Մերսիփանում էր Սիվագի վիլայեթում, լսել էր, որ հայերի մի ամբողջ քարավան ուղարկվել է քսոք: նգնացել է կայմակամ եւ ասել. «Դու գիտես, որ եւ բժիշկ եմ եւ որ բժշկի ու դահիչի միջեւ չկա ոչ մի տարբերութիւն, քանի որ մեծամասամբ բժժիշկներն էլ են այդ բանն արել, մարդկանց դիակահերձել: Այս օրով էլ կայմակամները նույնն արեցին, ինչպէս մենք մարդկանց մարմինները դիահարել: Ես խնդրում եմ քեզ, թույլ տուր ինձ այդ բժշկական օպերացիային ներկա լինել»: Կայմակամը թույլատրել է, եւ բժիշկը գնացել էր ներս: Ջարդի տեղում նա գտել է չորս մորթվածներ, յուրաքանչյուրը խոցված երկար դանակով: Ոստիկանները հայերին բաժանում էին տաս հոգանոց խումբերի եւ թողնում էին նրանց առանձին մորթվել դահիճի մոտ: դահիճները կտրում էին հայերի երկարացրած պարանոցները: Նրանք անում էին դա եւ ինչպէս ոչխարներ մորթվում էին: Բժիշկը զարմացած էր նրանց անհողողութեան վրա, որ տեսնում էր մեռնողների հայացքներին, որոնք ոչ մի խոսք չէին ասում եւ ոչ էլ որեւէ վախի նշան էին ցոյց տալիս:

Իսկ կանանց եւ երեխաների հետ վարվում էին հետեւյալ կերպ: Նրանց կապում էին միասին եւ նետում էին ժայռերից ներքեւ, դրանով նրանք ներքեւում կտորների էին բաժանվում: տեղը, ուր այս արարքն էր կատարվում, ընկած էր Դիարբեքիի եւ Մարտինի միջեւ ու մինչեւ այսօր էլ դեռ հայտնաբերվում են այդ կոյտերով ոսկորները:

Մեկ ուրիշը պատմեց ինձ, որ կառավարութիւնը Դիարբեքիում հայերին ոչ միայն գնդակահարութեամբ եւ դահիճների օգնութեամբ են սպանել, այլ եւ հաճախակի էր լինում այն: Դրանով հանդերձ նաեւ, նրանց հատուկ ցիստերների եւ քարանձավների մեծ էին արգելափակում, ու մուտքը փակվում էր եւ թողնում էին որպէս կենդանի թաղված էակների: Խնդրվում էին նաեւ Տիգրիսում եւ Եփրատում, եւ դիակները, որոնք ջրի մեջ էին մնում, պատճառ էին դառնում համաճարակի: 2000 հայեր մորթվել են Տիգրիսում եւ Քաստելի եւ սուլթան Մուրդադի ամրոցների միջեւ Դիարբեքիի պատերի առջեւ: Մի վայրում, որը գտնվում է քաղաքից 1,2 ժամ հեռու:

Ոչ մի կամեցած չկա, որ այդ իրողութիւնները, որոնք պատմվում էին ոստիկանների եւ քուրդերի կողմից, հիմնված են ճշմարտութեան վրա: Երբ ոստիկանները հայերի մի քարավան էին ստանձնում, փորձում էին բոլորին առանձնացնել, տղամարդկանց եւ կանանց առանձին, վերցնում էին իրենցից ամբողջ ունեցած փողերը, որոնք գտնում էին նրանց մոտ, ապա կողոպտոյիլ էին նրանց թանկարժեք հագուստները, որոնք նրանք դեռ կրում էին իրենց վրա: երբ նրանք համոզված էին, ոչ փող, ոչ շատ արժեքավոր իրեր էին մնացել, նրանք հայերին վաճառում էին քուրդերին այն պայմանով, որ նրանցից ոչ մեկը չապրի: Գինն որոշվում էր զոհերի քանակով:

Քուրդերի քարավանի հետագումից հետո, նրանք հանում էին բոլոր հայերի տղամարդկանց եւ կանանց հագուստները, այդպէս մնալով մերկ: Հետո գնդակահարում էին բոլորին միասին: Վերջում հետագնում էին դիակները, ստակից հետո բերանը եւ փորոտիքը ու նոյն մտադրութեամբ էլ նաեւ կտրատում էին հագուստները եւ ոտնամանները:

Նրանք կառավարութեան ոստիկաններն էին, իսկ քուրդերը նրանց օգնականները: Այդ արարքների նպատակն էլ այն էր, որ ոստիկաններն այդպէս աշխատանք էին տանում հնարավորին չափ քիչ եւ արագ վերադառնում էին ետ, նոր այլ քարավան ստանձնելու եւ նրանց փողերը հափշտակելու: Նրանց ցավը ոսկյա աստամներն էին կամ էլ բերանի միջի ոսկեջրածները: ոստիկանները հոգում էին նրանց մինչեւ սպանդի տեղը, մինչեւ մեռնելուց

առաջ ատամներից հրաժարվելն, նաև ժամացոյցները մինչև զգվելի խոշտանգումների պատրաստումը:

Քուրդ աղան

Մի քուրդ պատմեց ինձ, Խարբերդի թրքական իշխանութիւնը քուրդ Աղայի միջոցով վիլայեթում երեք մեծ խումբ են հեռացրել Էրզրումից, Տրապիզոնից, Սեվասից եւ Կ.Պոլսից, ավելի քան 50.000 հայեր, արտորվել էին այն հրամանով, որպէսզի նրանց սպանեն եւ ունեցվածքները, ինչ որ բռնագրավելու էին, բաժանվեր կառավարութեան պաշտոնատարներու միջև: Նա սպանել է բոլոր տղամարդկանց եւ վերցրել է ամբողջ թանկարժէք իրեղենները: Ապա իր տոհմից դուրս էր հանել ամբողջութեամբ 600 ջորիներ կանանց տանելու վերացնելու համար: Նա մի տեղ էր վերցրել Մալաթիայի եւ Ուրֆայի միջև, ուր եւ նա բարբարոսական եղանակով սպանել էր ու վերցրել նրանց փողը, արժեքավոր իրերը եւ շորերը:

Հայ կանայք

Արիդայից մի արաբ պատմեց ինձ, որ նա Եփրատիափին տեսել է, թե՛ ինչպէս երկու ռամիկ կանայք իրենց հագուստներից են զրկվել: նա կշտամբել էր նրանց եւ հրամայել հագուստներն են տալ, սակայն իզուր: կանայք խնդրել են ողորմութիւն, սակայն երբ նրանք ոչ մի լսող չեն գտել, իրենց նետել են ջուրը եւ գերադասել են մահը խայտառակութիւնից: Նա պատմեց ինձ նաև մեկ այլ կնոջ մասին, որը մի ծծկեր երեխա ուներ եւ փողոցի մարդիկ նրա երեխայի համար սնունդ են խնդրել, սակայն կառավարութիւնից վախենալու պատճառով նրան ոչ մեկը որեւէ բան չի տվել: Երրորդ օրը, երբ նա սովամահ էր եւ չգտավ ոչ մի օգնութիւն, նա թողեց իր երեխային Էդ-Դեյր հրապարակի վրա պառկած եւ իրեն նետեց Եփրատը: Այս ձեռով հայերը ցուցաբերում էին վերին աստիճանի արիութիւն եւ պատվազգացութիւն, ինչպէս այն մարդ մյուսների մոտ հազվադէպ կգտներ: Դիարբեքիրում մարդ չէր կարող մի մահմեդական տուն մտնել եւ այնտեղ չգտնել 1-5 հայ ծառայող աղջիկների: Նոյնիսկ ամենափոքր խանութպանը ուներ մի հայուհի, որը հավանական է, երբ դեռ ծնողների մոտ էր, մի անգամ համաձայնված չէր լինի տղամարդու հետ խոսք փողանակելու, եւ այժմ նա իր տիրոջը պետք է ծառայեր իր կյանքն ազատելու համար: Անկասկած է, որ այդպիսի աղջիկների եւ կանանց թիվը, որոնք Դիարբեքիրում ստրկութիւն էին անում, ավելի քան հասնում էր 5000-ի: Նրանք մեծամասամբ Էրզրումից, խարբերդից եւ այլ վիլայեթներից էին:

Սուլթանի հրամանը

Երբ ես բանտում էի, մի թուրք ոստիկանական կոմիսար հոգաց, որ ես բանտում այցելեմ մի ընկերոջ, որը նոյնպէս բանտարկված էր: Օրերից մէջ օր, երբ ես իմ ընկերոջ հետ էի, եկավ ոստիկան կոմիսարը, եւ գրի առավ հայերի եւ նրանց պատմութեան մասին եղած խոսակցութիւնը, թե՛ ինչպէս է նա նրանց սպանել եւ ինչպէս մի ամբողջ քանակ նրանցից, որոնք քաղաքի մոտ քարայրում էին եւ վախենում էին, նրա կողմից դուրս բերվել: Նրանցից երկուսին նա սպանել է իր անձնական ձեռքերով: Նրա ընկերը ասել է նրան. «Արդյոք Աստծուց վախ չունի, Որտեղից քեզ այդ հրավուրդը: մարդկանց կյանքը վերցնելը նորից Աստծո ձեռքն է»: Նա պատասխանեց. «Սուլթանն է հրամայել: Սուլթանի հրամանն Աստծո հրամանն է եւ նրա իրագործումը պարտականութիւն է»:

Շնյխն ու աղջիկները

Ես պատմեցի արդեն, որ հայ կանանց քարավանը ոստիկանների հսկողութեան տակ տարագրվեց: Երբ նրանք մի գյուղի էին պատահում, գալիս էին գյուղաբնակները եւ նրանց մի

չնչին գումար էին առաջարկում, որոնք վերցնում էին ոստիկանները, ինչ նրանք դուրս էր գալիս: Մի գյուղում մի ծեր քուրդ 60 աղջիկների միջից ընտրեց 16 տարեկան մի գեղեցիկ աղջիկ: Սակայն նա չէր ուզում նրան ճանաչել, սակայն ասաց, նա Իսլամ կընդունի, եթե իր ամուսինը իր տարիքին լինի: Քուրդները չտվին այդ իրավունքը և նրան դրին ընտրութեան առաջ, կամ մահանալ, կամ էլ շնյիսի հետ գնալ: Նա հրաժարվեց և սպանվեց:

Բարսում աղան

Երբ ևս Բեզիրկ Քիյաքթա կայմակամ էի, Խարբերդի վիլայեթում ևս ծանոթացա քաղաքի մի հայ նոտագրի հետ, որի անունն էր Բարսում: Նա հրաշալի և անվախ մարդ էր ու լավ համերաշխութեան մեջ էր քուրդների, թուրքերի և հայերի հետ, առանց որևէ մի տարբերութեան: Նաև նա ապացուցում էր մեծ ընկերութեամբ պետական պաշտոնեաների հանդեպ, որոնք կառավարութիւնը լքել հեռացել էին ու վտարվել: սակայն ծեր քրդական աղաները ատում էին նրան և ուշադիր էիրն նրա նկատմամբ, քանի որ քրդաքի գրագիրների մեջ իրենց կողքին նաև մեծ նշանակութիւն ունէր: Երբ ևս արտրվեցի Գեվերեկ, լսեցի, թե ինչ էր կատարվել հայերի հետ, ևս ուսումնասիրեցի նախ, թե ինչ պատահած կլինի նրա և իր ընտանիքի հետ: Պատմեցին ինձ, որ երբ Քիյաքթաքայից դեպի Ռեու գնացին, նա բռնվել է ևս իշխանական օրգանները ցուցմունքներ են պահանջել գումարի վերաբերյալ, որոնք նրան հայ և քրդական շրջաններն էին պարտք /Այն միասին կազմում էր 10. հազ. ֆունդ/: Նա առարկել էր, նա կարողացել էր իր պարտամուրհակը պատռել և իր բոլոր պարտապաններին իրենց պարտավորութիւններից ազատ թողնել: նա մյուս հայերի հետ հեռացվել էր ու երբ Եփրատի մոտ էին եկել, նա խնդրել էր իրավունք, անձամբ իրեն սպանել: Այն չէր հաջողվել, պահպանվել էր: Նա փորձել էր իրեն սպանել, սակայն չէր հաջողվել: Այսպես ասաց նա ոստիկանին. «Ելանքը համառ է, ևս չեմ կարող ինձ անձամբ սպանել, արեք այդպես, ինչպես ձեզ հրամայել են»: ոստիկանը գնդակահարել էր նրան և սպանել նաև ընտանիքի մնացեալ անդամներին:

Երիտասարդ թուրքի բացատրութիւնը

Մի երիտասարդ մարդ, որ Դիարբեքիր էր եկել որպէս ուսուցիչ, պատմեց ինձ, որ պրուսայի հայերը տեղեկացվել են կառավարութիւնից, որ իրենց արտաքսումը որոշված է ևս նրանք կարողացել են երեք օրվա ընթացքում Պրուսան լքել-հեռանալ ևս դեպի Մուսուլ, Մուրիա կամ էլ Էդ-Դայրի հասնել: Նրանք վաճառել էին այն ամենը, ինչ կարողացել են, վարձել են կառքեր և սայլեր իրենց ճանապարհի և ունեցվածքների համար, գործածել են ամեն ինչ, ինչ իրենք մտածել են նշանակված վայրը հասնելու համար: երբ նրանք մի առանձին քարքարոտ վայր էին եկել, հեռու բնակելի վայրերից, դիմադրել էին հալածողներին, քանզի ինչպես նրանց կառավարութիւնից հրահանգված էր գնալ նրանց հետ և թողնել ժողովրդին մի ամայի տեղ: Գիշերով նրանք եկել են ևս կողոպտելու համար: Շատերը մահացել էին սովածութիւնից և սարսափից: մեծ մասը ճանապարհին սպանվեց, միայն շատ քչերը հասան Էդ-Դէիր:

Երեխաները մահանում են սովից

Մի արաբ Էլ-Դեզիրից, որը շարքի մեջ ինձ մինչև դիարբեքիր առաջնորդեց, պատմեց ինձ, թե նա իր տոհմի շնյիսի, մարդկանց և ուղտերի հետ գնացել էին Իբրահիմ փաշա Էլ-Մելլիի որդուց հացահատիկ գնելու: Ճանապարհին նրանք տեսել են 17 երեխաների, որոնք սովից ու ծարավից մահանում էին, իսկ ամենամեծը ոչ շատ, քան 13 տարեկան էր: Մենք մեր մոտ ունեինք միայն ջրի փոքր կաշեխողովակ և մի քիչ ուտելիք: Երբ շնյիսն երեխաներին

տնտեսով, ցավով լացեց ու նրանց տվեց իր սեփական ձեռքերով ուտելիք եւ ջուր: Սակայն ինչ կարող էր այս չնչին ուտելիքն նրանց օգնել: մենք խորհեցինք, եթէ մենք նրանց մեր հետ վերցնեինք փաշայի մոտ տանելու, նրանք կսպանվեին, քանզի քուրդերը կառավարութեան հրամանով սպանում էին բոլոր հայերին: Մեր արաբը գտնվում էր հինգ օրվա հեռավորութեան վրա: Այդպիսով մենք չունեինք ոչ մի ընտրութիւն, քան թէ միայն թողնել նրանց Աստծո նորոգութեանը, իսկ մեր վերադարձին, մի շաքաթ անց, բոլորին գտանք մահացած:

Մի վալիի պատմութիւնը

Մենք գրուցում էինք հարի արիութիւնից եւ լավ հատկութիւններից, եւ վալին, որը նոյնպէս մեզ հետ էր, պատմեց հետեւյալ պատմութիւնը. »կառավարութեան հրամանից հետո իրավունք տվեցի բոլոր հայերին, որոնք դեռ քաղաքում էին մնացել, միասին հավաքվել: Այն 17 կին էին եւ մի երեխա, նաեւ ավելացրած մի երեք տարեկան երեխայի, որը հիվանդ էր եւ չէր կարող գալ: Երբ կանանց մոտեցի »մսագործութիւնը« սկսվեց ու երբ հերթը հասաց երեխայի մոտը, երեք տարեկան երեխան վեր թռավ իր ոտքերի վրա, անցավ որոշակի տարածութիւն եւ ընկավ: Մենք զարմացած էինք եւ հիացած, որ երեխան գիտակցութիւն ուներ, որ իր մորը սպանելու են: Մի ոստիկան բարձրացրեց երեխային եւ նրան մեռած պառկեցրեց իր մեռած մոր վրա«: նա հիշեց նաեւ, որ նա տեսել է, թէ ինչպէս մի կին, երբ նա դեպի սպանութեան էր տարվում, մի կտոր հաց կերավ, մեկ այլը գլանակ ծխեց: Նրանք մահից վախ չունեին:

Շեֆքեթ բէյի պատմութիւնը

Շեֆքեթ բէյն այն պետական ծառայողներից էր, որը հայերին բնաջինջ անողների հանձնարարողներից էր: Մյուսների ներկայութեամբ նա պատմեց հետեւյալ պատմութիւնը. »Ես առաջնորդում էի չորս քստոյալների շարքերը, ու մենք սկսեցինք հայերի գնդակահարութիւնը: Եկավ մի քուրդ, համբուրեց իմ ձեռքն ու խնդրեց ինձ, իրեն մի 10 տարեկան աղջկա ուղարկել: Ես կանգնեցի կանանց եւ ուղարկեցի մի ոստիկան, աղջկան, որին նա ուզում էր, նրա մոտ տանելու համար: Երբ նա եկավ, թողեցի նրան նստել եւ ասացի. »Ես քո մոտ ուղարկեցի այդ մարդուն եւ դու փրկված կլինես մահվանից«: մի քիչ անց ես տեսա, թէ ինչպէս նա վեր ցատկեց ու իրեն մահացած հայերի մեջ նետեց: ես իրավունք տվեցի ոստիկաններին կրակը դադարեցնել եւ նրան իմ մոտ բերել: Ես ասացի նրան. »ցավակցում եմ քեզ եւ ուզում եմ քո կյանքը փրկել, ինչու համար ես քեզ նետում մյուսների մեջ, գնա այդ մարդու հետ, եւ նա քեզ ինչպէս մի դուստրի կպահի«: Նա ասաց եւ հայի աղջիկ եմ, իմ ծնողներն ու իմ երկրի մարդիկ ընկած են այստեղ մեռած, ես չեմ ուզում ինձ պահելու համար ուրիշ մարդկանց եւ չեմ ուզում առանց նրանց երկար սպրել«: Ապա ճշաց նա եւ հեկեկաց: Ես փորձեցի խոսքով նրան համոզել: Նա չէր ուզում այն լսել: Այդպէս թողեցի նրան գնալու: Նա լցված էր ուրախութեամբ, երբ հեռացավ, պառկեց իր հոր եւ մոր մեջտեղում, որոնց գնդակահարութեան իրավունք իրավունք էր տրվել, նաեւ նրան նոյնպէս սպանելու«: նա ավելացրեց դրա վրա. »Եթէ երեխաներն են այդպէս, ապա ինչ կարելի է սպասել ծնողներից«:

Հայ կանանց վաճառագիւնը

Մի հավատարիմ մարդ Տեր Չորից հաղորդեց ինձ, քաղաքի պաշտոնական ծառայող ոստիկաններից մեկը երեք հայ աղջիկների գնել է 15 մեջիդի /90ֆենիգ/: մյուսը պատմեց, որ նա անձամբ մի գեղեցիկ աղջկա համար 1 ֆունդ /18,5 մարկ/ է տվել, եւ ես լսեցի, որ արաբական ցեղերի մոտ հայ կանայք մի գին կունենան, այն է 5-ից մինչեւ 10 ֆունդ, կամ էլ 1-ից մինչեւ 5 ոչխարների գների մեջ էր տատանվում:

Մուրթնշարիֆը /կառավարութեան նախագահը/ եւ հայ աղջիկները

Երբ հայերի շարանը Ռաս-ուլ-Հայիհից հասավ Տեր Չոր, կառավարութեան ղեկավարը ցանկացավ կանանց միջից մի ծառայի փնտրել: Նրա աչքերը գրավեց մի գեղեցիկ աղջկա եւ գնաց նրան ընդառաջ: սակայն երբ նա նրան մոտեցավ, աղջիկը սպիտակեց եւ ուզում էր ընկնել: Նա ասաց, դո՛ւր Կետր չէ վախենաս եւ հրամայեց իր ծառաներին նրան իր հետ տուն վերցնել: Երբ նա մի քիչ անց եկավ, հարցրեց աղջկան, թե՛ ինչու համար էր նա վախենում իրենից: աղջիկը սկսեց պատմել, թե՛ երբ նա եւ իր մայրը մյուս բոլոր հայ կանանց հետ սարսափելի ոստիկանների հսկողութեան տակ Ռաս-ուլ-Հայիհից ուղարկվեցին, ճանապարհին նահեռացավ, ոստիկանները կանչեցին մորը եւ պահանջեցին, որ նա դրամ տա, եթե ոչ կսպանվի: Նա ասաց, որ ոչինչ չունի: այդ ժամանակ նա սկսեց տանջել նրան եւ բռնադատել, մինչեւ որ նա նրան 6 ֆունդ տվեց: Ապա ոստիկանն ասաց նրան. »Դու խաբէրա, դուք հայերդ չեք վերջացնում ձեր սուտ ասելը, դու տեսար, թե՛ ինչպես գնաց մյուս հայերի հետ, սակայն դուք չեք ուզում ձեզ զգուշացնեն: Ամենից առաջ եւ քեզ խիստ կպատժեն, որոնք այստեղ տեսնելու եւ կատարվելիքը: ապա նա սրով կտրեց նրա ձեռքերը, որից հետո նա եւ երկու ոտքերը ու այս բոլորը իր աղջկա առաջ, որը նա եւ այդ ընթացքում սպանեց մորը, եւ նորից դեռ իր աչքերի առաջ մոր բռնաբարութիւնը: Երբ դուք ինձ մոտ եկաք, եւ մտածեցի իմ մոր բակատագրի եւ սարսափի մասին: Քանի որ մտածեցի, որ դուք էլ այդ ձեռով կվարվեք, ինչպես ոստիկանները իմ մոր ու ինձ հետ, որոնք մյուսների աչքերի առաջ նոյն ձեռով վարվեցին:

Ծանր աշխատանքի վարձը

Թորքերը բոլոր տարիքավոր հայերին գորակոչել էին զինվորական ծառայութիւնների մեջ եւ նրանց ցրել էին մահմեդական գումարտակների մեջ: Երբ կառավարութիւնը հայերի տարագրումն ու բնաջնջումը վերջացրեց, ինչպես այն պաշտոնապես արվեց, ձեռակերպվեցին առանձին գումարտակներ, որոնք ճանապարհներին եւ իրենց աշխատանքային տեղերը ուղարկվեցին, ուր պետք է ծանր աշխատանք տանին: նրանք ութ ամիս շահագործվեցին, մինչեւ խստաշունչ ձմեռան գալը: կառավարութիւնը էլ չէր կարող նրանց ավելի բանեցնել, ուղարկեց նրանց Դիարբեքիր: մինչեւ նրանց հասնելը, հեռագիր եկավ զինվորական իշխանութեան կողմից, որ հայերի դիակները մնան ճանապարհին: Դրա հետ մեկտեղ իշխանութիւնը առաքեց ընդդէմ նրանց ոստիկանների մի մեծ զոկատ, որոնք զինված էին հրետառամբերով: Ոստիկանները ընդունեցին նրանց մի համագարկով եւ ուղակիորեն դիարբեքիրի առաջ սպանեցին 840 հոգու:

Շահին բնի պատմութիւնը

Շահին բնը, որ Դիարբեքիրից էր եւ որը ինձ հետ բանտում էր, հաղորդեց ինձ, որ իրեն մի հաշվեքանակ եւ տվել հայ տղամարդկանց եւ կանանց նրանց սպանելու համար: Այսինքն ինքը զինվոր էր: Երբ մենք ճանապարհին էինք, -պատմում էր նա, - եւ տեսա մի աղքատի, մի աղջկա, որին եւ ճանաչում էի եւ նա շատ գեղեցիկ էր: Ես նրան կանչեցի անունով եւ ասացի. »Արի, ես ուզում եմ քեզ փրկել եւ դու կարող ես քո երկրից մի երիտասարդի հետ ամուսնանալ, լինի քուրդ թե՛ թուրք: Նա հրաժարվեց ու ասաց. »Եթե դու ինձ բարեհաճութիւն ես ուզում ցոյց տալ, ահա խնդրում եմ քեզ, արա այն ինձ համար: Ես ասացի նրան, -եւ կանեմ, ինչ դու ցանկանում ես, - եւ նա հեռացավ. »Ես մի եղբայր ունեմ այս մարդկանց մեջ: եւ խնդրում եմ քեզ, սպանիր նրան, նախօրոք մինչ դու ինձ կսպանես, այդպիսով, երբ ես մահանամ, նրա սիրուն եւ հոգս չեմ լինի նրան: նա ինձ ցոյց տվեց նրան եւ ես կանչեցի նրան: Երբ նա եկավ, նա ասաց նրան. »Եղբայր իմ, մնաս բարով: Ես համբուրում եմ քեզ

վերջին անգամ, եթէ Աստծո կամքն է, մենք կտեսնուինք նորից միւս աշխարհում եւ նա շուտով պիտի վրեժ հանի այս բանի համար, այն ինչ մենք ապրեցինք: Նրանք համբուրեցին իրար եւ երեխային հանձնեց իմ ձեռքը: Ինձ անելու այլ բան չմնաց, քան իմ հրաման կատարելը, ու այդպէս ես կացնով չեղբեցի գանգը եւ նա ընկավ մեռած: դրա վրա ավելացրեց նա.» Ես շնորհակալ եմ քեզանից իմ ամբողջ սրտով եւ խնդրում եմ քեզ եւս մի շնորհ: Նա ձեռքերը դրեց իր աչքերին եւ ասաց.» Սպանիք ինձ, ինչպէս որ սպանեցիք իմ եղբորը, մի հարված եւ չեւ տանջի ինձ: Այդպէս, ես հարվածեցի նրան այնպէս, որ նա կանգնած տեղոյի մեռած էր: Այդ օրվանից սգում եմ եւ նրա գեղեցկութեան, երիտասարդութեան եւ զարմանալի արիութեան համար:»

Թե՛ ինչպէս էին թուրքերը խաբում եմբողջներին

Թուրքական կառավարութիւնն ասում էր, թէ հայերի բնաջնջման լուրը պետք է հեռու պահել եմբողջներէն եւ որ նրանց հրապարակայնացումը կարող է թուրքերի վատ համբավին տանել: Ինչպէս էին անում նրանք: Երբ արդեն ոստիկանները սպանված հայերի թվաքանակն ունեին, չալմաները փռում էին դիակների վրա եւ բերում էին քուրդ կանանց, որոնք իբր լաց էին լինում մահացածների վրա եւ կոծում, քանզի նրանց ասված էր, թէ հայերն իրենց մարդկանց սպանեցին: Ապա բերում էին նկարահանողներին, այդ տեսարանները նկարահանելու, որպէսզի այդ կերպով բերեն անհրաժեշտ ապացոյցները եմբողջներին, թէ հայերը քուրդներին ձերբակալում էին եւ սպանում, որով քրդական տոհմերը վրեժից դուրս հայերի հանդէպ վսեմութիւն են ցոյց տալիս, եւ որ թրքական կառավարութիւնը դրանով հանդերձ նրանց ոչինչ չի անում: Սակայն մարդիկ, որոնք այդ բանում գիտակից էին, բավականին ուսյալ չէին, որպէսզի գաղտնիքը պահեին եւ դրանից հետո էլ հրաշալիորեն էին մտածում ու բոլոր նկարները կ. Պոլիս էին ուղարկել, եկավ ճշմարտութեան օրը եւ ոստիկանները խոսում էին դրա մասին անվերջ:

Նայ կանանց դարձը դեպի Իսլամ

Երբ կառավարութիւնը հայերի բնաջնջումը վերջացրեց, եկան կանայք մուֆտիի եւ կադիի մոտ եւ պատմեցին, թէ ուզում են մուսուլմանութիւն ընդունել: Իշխանութիւնն ընդունում էր նրանց »դարձը« եւ նշանք ամուսնանում էին Դիարբէքի թուրքերի կամ քուրդերի հետ: Որոշ ժամանակ անց կառավարութիւնը թոյլ էր տալիս այդ կանանց ձերբակալել: Մուֆտին եւ կադին գնացին վալիի մոտ եւ ասացին նրան, որ տվյալ կանայք էլ հայուհիներ չեն, քանի որ նրանք մուսուլմաններ դարձած կլինեն, եւ որ սուրբ օւնեքն արգելում է մահմեդական կանանց սպանել: Վալին առարկում է.» Այդ կանայք թունավոր օձեր են եւ նրանք մեզ կխայթեն, երբ դրա ժամանակն էլ գա: Այս գործում թոյլ մի տվեք ձեզ կառավարութեանն ընդիմանալ, քանի որ քաղաքականութիւնը կրոնի հետ ոչինչ չունի անելու եւ կառավարութիւնը լավ գիտի, ինչի համար ունի այդ կանանց ձեր մոտ: Մուֆտին ու կադին հեռացան, ինչպէս եկել էին, իսկ կանանց դեպի մահվան ուղարկեցին: Վալիի հեռացումից հետո, ինչպէս ասում են, յուրացումների պատճառով էր, որոնք հայերի տների եւ խանութների գոյքերի վաճառքի հետ էր կապակցված: կառավարութիւնից հրաման էր եկել, որ յուրաքանչյուրի անցումը, որոնք մուսուլմանութիւնն են ուզում ընդունել, լինեն տղամարդիկ եւ կանայք, թոյլատրելի էր: Ծատ հայեր, որոնք դեռ մնացել էին, շտապեցին Իսլամն ընդունել, այն հոյսով, որ իրենց կեանքը դրա միջոցով կփրկեն, միչեւ որոշ ժամանակ, երբ նրանք նոյնպէս կվտարվեն ու իրենց անցումը չի օգնի իրենց մահվանից:

Գերմանացիներն ու հայերը

Այդպէս հաճախ խոսքը գալիս էր թուրքերի մասին, եւ նրանց կշտամբանքի ենթարկեցի իրենց ձեռնարկումների պատճառով: Օրերից մի օր, երբ մենք հարցերի շուրջ քննարկումներ

Էինք անում, դիարքերից եկավ մի պնտական պաշտոնյա, մի ազգային ֆանատ
երկիտթորքերից եւ ասաց.»Մենք թորքերս այս պարագայում ոչ մէ մեղավորութեան
պարսավանք չունենք, քանի որ առաջինը գերմանացիներն էին, որոնք այդ վերաբերմունքը
լեհերին ցոյց տվեցին, որոնք իրենց տիրապետութեան տակ էին: Եվ գերմանացիներն այդ
մեթոդը թորքերին հրամայեցին եւ բացատրեց, որ եթե իրենք հայերին չսպանեն, իրենք ոչ մի
դաշինք չեն կապի իրենց հետ, եւ այդպէս Թորքիան ապրելու համար այլ բան չունի անելու:
այդպէս ասաց թորքը բառ առ բառ:/Այս թորք պաշտոնեայի մասին տարածվեցին
ստահողութիւններ, տես...../:

Երկու կայմականների սպանութիւնը

Երբ Դիարքերի վալին կառավարութեան ծառայողներին վիլայեթում հրաման տվեց
հայեր սպանութեան վերաբերյալ, կային այնտեղ նաեւ Բաղդադից մի արաբ կայմական Էլ-
Բեշիրից եւ մի ալբանացի կայմական Լիջնից: Այս երկուսը հեռագիր տուեցին վալիին, իրենց
խիղճն իրենց իրավունք չէր տալիս հրամանն իրագործելու եւ վերջիններս իրենց պաշտոնը
թողեցին: Իրենց հրամայականն ընդունվեց, սակայն երկուսն էլ գաղտնիորեն սպանվեցին: Ես
այդ հանգամանքի պատճառները բարեխղճորեն ուսումնասիրեցի եւ ի հայտ բերեցի, որ
Բաղդադից այդ արաբի անունը Սաբաթ բեյ Սուլայթի էր, իսկ ալբանացու անունը
չկարողացա իմանալ, ինչը ես շատ ցավակցեցի, քանի որ երկուսն էլ ազնիվ վարվեցին, որի
համար նրանց անունը պատմութիւնը պիտի պահի: Սաբաթ բեյի հաջորդը, մի թորք կադի,
մի գրոյցում պարծեցավ, որ նա չորս հայերի իր սեփական ձեռքերով սպանեց: Նրանք
համարձակ մարդիկ էին,-ասաց, նա,- եւ չունեին ոչ մի մահվան վախ:

Հայերն ու արաբ գեղերը

Նախքան իմ Դիարքերի գալը, ես տեսա ճանապարհին տարբեր արաբական գեղերի,
որոնց մոտ նոյնպէս հայերի թվաքանակ գտնվեց, տղամարդկանց ու կանանց, որոնք լավ էին
վերաբերվում, չնայած կառավարութիւնը գեղերի գիտակցութեանն էր թողել, որ նրանք
պարտավորված լինեն հայերին սպանելու գործում: Ես ոչ մի անգամ չեմ լսել, որ մի հայ ինչ
որ արաբի կողմից սպանվի եւ կոպիտ վարվի, սակայն լսեցի մի քանի արաբներից, որ նրանք
հայ տղամարդկանց եւ կանանց դուրս են հանել ցիստերից, վերցրել իրենց հետ եւ պահել
իրենց մոտ, մինչեւ որ նրանք նորից կազդուրվել են:

Մահացած հայերի վիճակագրութիւնը

1915 թուականին, օգոստոս ամսի վերջին ես բանտում այցելում էի մի ընկերոջ, որը
Դիարքերիում էր եւ մոտ էր մի պնտական պաշտոնիայի, որն հայերի նկատմամբ
կատարված ջարդն էր ողբում: Մենք խոսում էինք հայկական հարցից: Նա պատմեց ինձ, որ
միայն Դիարքերի վիլայեթում սպանվել են 570 հազար հայեր, ոչ միայն Դիարքերից, այլ
նաեւ այնպիսիներից, որոնք ուրիշ վիլայեթներից էին այդտեղ արտրվել:

Երբ մենք հաշվարկեցինք, թե հետեւյալ ամիսներում ինչքան են հայեր սպանվել, այն է 50
հազար եւ նաեւ 230 հազար, որոնք Բիթլիսի, Վանի եւ Մուշի շրջակայքում են սպանվել, դրա
հետ մեկտեղ ծերերը, թե ինչքան Էրզրումում, Խարբերդում, Սիվասում, Այնթապում,
Պրուսայում եւ Ստամբուլում են մեռել, աչքաչով մոտ 350 հազար: Այդպէս հետեւում է հայերի
ընդհանուր քանակը, որոնք սպանված կլինեին, այն նաեւ սովի, ծարավի եւ հիվանդութեան
միջոցով մեռած, մինչեւ 1.200 հազար: Հալեպից, Սիրիայից եւ տեր Զորից արտրվածները
այլուր հնարավոր է, երբ դրսի երկրների հայերին Եգիպտոսից եւ Ամերիկայից դրա հետ

մեկտեղ եթէ հաշվի, գրեթէ 300 հազար ապրում են, դրա համար հնարավոր է 400 հազար Եվրոպական Թուրքիայում եւ Բալկանեան երկիրներ են եկել, որի եւ ընդհանուր քանակը պատերազմից առաջ կազմում էր 1.900 հազար/Այստեղ չի հաշվարկած Ռուսաստանի հայերը, որոնք հնարավոր է այդքան շատ հաշվել/։ Այդքանն եւ կարողացա սպանված հայերի վիճակագրութեան մասին տեղեկանալ։ »Էլ-Մոկաթան« ամսագրից միացնում են հետևյալ գրառումը։ Ներքին գործերի նախագահը Թալիաթ բեյը պահում էր /սկիզբը 1916թ./ 800 հազար արքայական հայերին եւ հաղորդում, որ 300 հազար վերացումը կամ էլ վերջին ամիսներին մահացածներինը։ Մի այլ հաշվարկ տարագրյալների քանակը հասցնում է 1.200 հազար հոգու եւ հաշվում, որ ամենաքիչը 500 հազար սպանվել են կամ էլ բնաջնջումից մեռել են /Էլ-Մոկաթան, 30 մայիս, 1916թ./։

Վերջաբան

Երբ թուրքական կառավարութեանը հիմնական հարցում արվի, թե ինչի համար են նրանք հայ տղամարդկանց, կանանց եւ երեխաներին սպանել, եւ թե իրենց պատիվն ու ունեցվածքը յուրաքանչյուրն իր կամքով է թողել, ապա նրանք կպատասխանեն, թե այդ ժողովուրդը Վանի վիլայեթում մուսուլմանների են սպանել /եւ այդ կերպով թուրքական կողմից նաեւ գերմանական թերթում է տարածվել։ Տես դրա վերաբերյալ Լեփսիոս...../ եւ թե իրենց ունեցվածքների մեջ նրանք հայտնաբերել են զենք, պայթուցիկ նյութեր եւ այլ փաստեր, որոնք թոյլ տուեցին հայ պետականութեան կառուցման մտադրութիւնը դադարեցնել, ինչպես դրոշները եւ դրա տակ թաքնված մնացած բաները, ինչը դրա հետ մեկտեղ կարելի է մատնանշել, որ այդ ժողովուրդը, որ իր շարութեան պատճառով չէր ուզում այդ թողնել եւ առաջին իսկ առիթը բաց չթողնել մահմեդականներին սպանելու, ապստամբութիւն առաջացնելու ու թուսների օգնականութիւնն ընդդէմ իրենց յիսերիմ թշնամիների կանչելու։ Սա այն է, ինչ մինչեւ այժմ պատասխանում է թուրքական կառավարութիւնը։ Եւ այդ գործերի մեջ մինչեւ հիմքը գնացի։ Ես վանից մարդկանց եւ պետական ծառայողներին, որոնք եկել էին Դիարբեքիր, հարցրեցի, թե Վանում կամ վանի վիլայեթի շուրջ թուրքեր սպանված կլինեն։ Նրանք պատասխանեցին ընդհակառակը։ Ռուսների ժամանումից առաջ եւ նախքան ինչ-որ մեկին սպանվելը, վանի կառավարութիւնը քաղաքի բնակչութեանը հրամայել էր, հանգստութիւն պահպանել, որ նրանք իրենց զենքերը պետք է ետ հանձնեն։ Հայերը հրաժարվել էին, քանի որ նրանք վախենում էին քուրդների եւ անձնապետ կառավարութեան կողմի հարձակումից։ Դրա հետ նաեւ կառավարութիւնը պահանջում էր, որ հայերն իրենց ձեռնարկող առաջադէմ մարդկանց եւ առաջնորդ տղամարդկանց, որպէս թե պատուհաս են հանդես բերում, սակայն սա եւս հայերը մերժեցին։

Այս բոլորը կատարվեց թուսների դեպի Վան առաջխաղացումից առաջ։ Երջակա շրջաններից իշխանութիւնը ձերբակալեց բոլոր հայերին եւ քշեցին նրանց այն կենտրոնը, ուր նրանք հավաքական կերպով մորթուեցին, առանց սրա թուրքական կառավարութեան պաշտոնեաները կամ էլ քոիրդերը հայենի կողմից սպանված կլինեին։

Ինչ վերաբերում է Դիարբեքիրին, որ այդպէս այս գրութեան մեջ դրա մասին ասվեց, եւ նաեւ որ ոչ մի նշանակալից իրադարձութիւն տեղի չունեցավ, այն ինչ թուրքական կառավարութեանը կարող էր դրոշմ լինել ընդդէմ հայերի իրենց բարբարոսական գործողութիւնների։ Կ.պոլսում էլ դեռ չի լսվել եւ ոչ մի ապօրինի վարվելակերպ ընդդէմ ազերների, որոնք հայերը սկսած լինեին։

Խարբերդի, Տրապիզոնի, Սիվասի, Ադանայի, Բիթլիսի եւ մուշի վիլայեթների շրջանում նրանք ոչ մի անհրաժեշտ բան նոյնիսկ չնչին կերպով չեն արել։

Ես հիշատակեցի Էական միջադէպը Չնյթունի եւ Ուրֆայի գործերը, ուր հայերը անձնական պաշտպանութեամբ էին անում, այն բանից հետո, երբ տեսել էին, թե ինչ կատարվեց իրենց ժողովրդի հետ եւ թե ինչպէս էին ծածկում մեռածներին։

Թե՛ ինչ, իրենց նախապատրաստութիւնները, դրոշակները, ռուբերը եւ նման բաները պատահեցին, ենթադրենք թե՛ ինչ-որ բան ճշմարիտ լինի, սա երբեւէ արդարացում չէ մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացման համար, տղամարդկանց եւ կանանց, գերիներին եւ երեխաներին մի ձեռով, պետք չէր ամբողջ մարդկութիւնն եւ մանավանդ Իսլամը եւ ամբողջ մահմեդական աշխարհը հուզել, նաեւ նմանները, որոնք ճշմարիտ ընթացքներով չեն ճանաչված, պետք է հակված լինեին, այս գործողութիւնները մահմեդական ֆանատիզմին վերագրել:

Նրանց համար, որոնք դա ընդունեցին, բավական մատնացոյց էր, որ երիտօրքերի կողմից ընդդէմ Սիրիաում եւ Մեսոպատիաում գտնվող մահմեդականների հանդէպ իրագործվեց: Նրանք Սիրիաումուայալ խալի առաջնորդ մարդկանց, որոնք մեղք չունեին, կախեցին: Ես անվանակոչում եմ. Շուրքի բէյ Էլ-Աալի, Աբդուլ Մահաբ Էլ-Իբջլիսի, Սելիմ բէյ Էլ-Չեսափրի, Էմիր Օմար Էլ-Նուսեյն, Աբդուլ Խանի Էլ- Արիֆի, Շեֆիկ բէյ Էլ-Մովվեյադ, ռուշթի բէյ Էլ- Շամա, Աբդուլ Նամիդ Էլ-սարաֆի, Աբդուլ Քերիմ Էլ-Խալիլ, Էմիլ Արիֆ Էլ- Շահաբի, Շեյք Ահմեդ հասան Թաբարա եւ ուրիշները նման խալից:

Ես այս ձեռագիրը հրատարակել եմ մտադրված, մուսուլմանների եւ կամ էլ Իսլամի եղած անարգանքը ընդհանուր հրատարակ իջեցնել եւ պնդում եմ, որ այդ ամենը, ինչ հայերն ապրեցին, որ երիտօրքերի առաջադիմութեան եւ միութեան կողմից էր առաջադրված, որ Թուրքիայի հետ կատարեց այն, ինչ ուզում էր: Մեղքը կրում են թե՛ն ընդդէմ հայերի ունեցած բացառապէս իրենց ազգային ֆանատիզմի եւ խանդոտութեան պատճառով: Իսլամի հավատով Երիտօրքերի արած գործողութիւնները անմեղադրելի են: Գործելակերպերից երևում է, որ հայերն ոչ մի գործողութիւններ չեն սկսել, որոնք հաղորդում են թուրքերը, մի այնպիսի սոսկալի հատուցման վարժվելու, որ իրենք անձամբ խավար ժամանակներում էլ առանց օրինակի են: Ինչ հիմնավորում կարող էր լինել թուրքական կառավարութեան համար, մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջել, որի կողմից սովորութիւն ունեն ասելու, թե՛ նրանք իրենց հայրենիքում կյանքի եղբայրները կլինեին, մի էական փաստարկում: Աբդուլ համիդի բռնակալման կառավարութեան տապալումն ու սահմանադրութեան ներածումը գլուխ բերեց մի ժողովուրդ, որ իր հավատարմութեամբ հակառակ թուրքական կայսրութեան Բալկանյան պատերազմին, կողք կողքի թուրքերի հետ էին մարտնչում: Երիտ թուրքերը նվաստացնում եւ օրինակացնում են հայերի քաղաքական հասարակութեան կառոյցը, որոնք միւս ազգերի հանդէպ ոչ մի բան չեն իրականացրել: Եվ որն է հիմքն իրենց կեցվածքի անմիջական փոփոխման:

Տիւրքը հետեւյալն է: Սահմանադրութեան հռչակումից առաջ երիտօրքերն ատում էին բռնակալական իշխանութիւնը, նրանք քարոզում էին հավասարութիւն եւ ժողովրդին լցնում էին ատելութեամբ ընդդէմ Աբդուլ Նամիդի բռնակալութեան: Շուտով նրանք անձամբ կառավարութեան »սանձը« իրենց ձեռքերում ունեցան եւ Իշխանութեան քաղցրութիւնը արժեւորվեց, եւ գտան որ բռնակալութիւնը միակ լավագոյն միջոցը կլինի անձամբ հարստանալու եւ հարմար մի կեանք իրականացնելու ու միայն օսմաննեան հարստութեան ժողովուրդների վրա թուրքական տիրապետութիւնն ապահովելու: Երբ նրանք այդ ժողովուրդներին տեսան, եկան այն արդյունքի, որ հայերը միակ այն »ռասսան« էր, որ իրենց բռնակալութիւնն ի հայտ բերեցին եւ նրանք նմանապէս ընդդէմ այդպիսիներին էին ուզում առաքել, քան թե՛ Աբդուլ Նամիդի: Նրանք հասկացան նաեւ, որ հայերը միւս ազգերից ավելի մշակութային եւ արդիւնաբերական ընդունակութիւններ ունեն, որ նրանք ուսումով եւ սոցիալական զարգացումով ընդհանրապէս առաջացել են, իսկ ժամանակի գնալով բանակի սպայական կազմի մեծ մասը հայերն էին դառնում: Նրանք համոզված էին մինչեւ վերջ եւ վախճանում էին հետեւանքներից, քանի որ գիտեին իրենց սեփական թուլութիւնները եւ գիտակցում էին, որ իրենք ուսումով եւ առաջադիմութեամբ հայերի հետ չէին կարող մրցակցել: Միակ ճանապարհը, նրանց վերագնելն էր, ենթարկել բնաջնջման: Երբ

ամենալավ պատեհութիւնը իրականցրին իրենք պատերազմի ժամանակ եւ նրանք միացան սարսափելի ոճրագործութեանը, որոնք ամեն մի վայրում նրանք իրենց վայրենութիւնն էին իրականացնում, մի հանցանք, որըն Իսլամի օրենքով հակասութեան մեջ է կանգնում, ինչպէս դա կարող են շատ տեսութիւնների եւ պատմական ապացոյցների միջոցով իմանալ: Որտեղից կարող է թուրքական կառավարութիւնը մեր ժամանակներում իրավունք ձեռք բերել, մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացնելու համար, որը բոլոր ժամանակներում իր պարտականութիւնն ընդդէմ օսմանեան տիրապետութեան է իրականացրել եւ ոչ մի անգամ նրա դէմ չի ըմբոստացել: Եթէ անձամբ մարդ իր վրա էլ վերցնի, որ հայ մարդիկ մահվանը կարող էին ծառայել, ապա այստեղ ինչ մեք ունեին կանայք եւ երեխաները: Եւ ինչ պատիժ պետք է լինի նրանցից, որպէսզի այն նրանք ամոթալի սպանութիւնները եւ անմեղութիւնները կրակով ոչնչացնեն:

Ես այն կարծիքին եմ, որ այժմ մահմեդական ժողովուրդները պարտավորված են իրենք իրենց անօրինական մեղավորութիւնները պաշտպանեն, քանի որ Եվրոպան իրադարձութիւնների ճշմարիտ բնավորութիւնը ոչ ճանաչելի դարձնի, Իսլամի պատմութիւնը խայտառակութեամբ կեղտոտված կլինի եւ հազարամյակը չի կարող այն մոռացութեան տալ: Ղուրանից, ավանդույթից եւ պատմութեան ապացոյցներից հետո անմերժելիորեն պարզ է, որ թուրքական կառավարութեան իրագործած գործողութիւնը ամբողջութեամբ հակասական է իսլամական սկզբունքներին: Մի կառավարութիւն, որը ձեւացնում է Իսլամը պահել, որը խալիֆային իր համար է պահանջում, չի կարող մահմեդական օրենքին վերաբերել: Մի կառավարութիւն, որ այդպիսի բաներ արեց, այն իսլամական կառավարութիւն չէ եւ չի կարող ոչ մի իրավական պահանջներ ունենալ;

Մահմեդականների ուսերին ընկած է այն, որ իրենք մարքեն այդպիսի կառավարութեան մեղքերից եւ այնպիսիներից, որոնք դուրանն ու մարգարեների ավանդույթը ոտնակոխ են անում, որոնք անմեղ կանանց, երեխաների եւ գերիների անմեղութիւնները մոռանում են, իբր իրենք ոչ մի չար բան չեն արել հնազանդութիւնից հրաժարվելով: հակառակ դեպքում, նրանք իրենց մեղսակից են դարձնում ոճիրին, որը իր նմանատիպը չունի պատմութեան մեջ: Պաշտպանութեան համար ես դառնում եմ դեպի հզոր Եվրոպային եւ բացատրում, որ նրանք անձամբ թուրքական կառավարութիւնը այդ ոճրագործութիւնը քաջալերել են, քանի որ դաս են տուել այդ կառավարութեան վատ բնավորութեան եւ իրենց բարբարոսական հարձակումների մասին անցեալի առիթով, եւ նրանք այդ կառավարութիւնը չեն վերացրել:

Ավարտող Բոմբեյում, Յունիտնիքեր 1916թ.